

“The broken bridge and the dream”, Salvador Dali, 1945

הדמיון בחלום כ'כשירות הכרתית' עבודת גמר בפילוסופיה

01.03.2018

מגיש : גיא שוהם

מנחה : מנחם גולדנברג

תוכן עניינים

מבוא 3-6

פרק 1 - דקארט והחלום 7-19

פרק 2 - החלום הצלול אל מול 'טיעון החלום' 20-23

פרק 3 - הדמיון ככשירות הכרתית לחשיבה והכרה בחלום 24-33

סיכום ומסקנות 34-36

ביבליוגרפיה 37

” כִּי שֵׁלָא חִלְמַתִּי, אַחֲרֵי הַכּוֹל, אִמְרָה לַעֲצֵמָה, 'אַלֵּא אִם כֵּן- אֵלֵּא אִם כֵּן כּוֹלְנוּ
חִלְקֵי מֵאוֹתוֹ חִלּוּם. רַק שְׂאֵנִי מִקּוּוֹה שְׂזֵה הַחִלּוּם שְׁלִי, וְלֹא שֶׁל הַמֶּלֶךְ הָאֲדוּם! אֲנִי
לֹא אוֹהֶבֶת לְהִשְׁתַּיֵּךְ לַחִלּוּמוֹ שֶׁל מִישֶׁהוּ אַחֵר. ' „
(מִבְעַד לְמִרְאָה וּמֵה אֵלִיס מִצָּאָה שֵׁם, לוֹאִיס קְרוּל)

מבוא

מאז ומתמיד התעניינתי בחלומות; מהרגע בו קראתי לראשונה את "אליס בארץ הפלאות" וצפיתי בסרט "התחלה", החלום נראה לי כתופעה מסתורית ומרתקת. כשפגשתי במושג "החלום הצלול" - מעין יכולת או מיומנות שניתן לפתח על מנת לשלוט בחלום, התחלתי לקרוא על התופעה באופן נרחב, ואפילו להתאמן ולנסות להגיע ליכולת הזו. בתוך כך, קראתי על סוגים רבים של חלומות ומצבי תודעה, תאוריות שונות המפרשות חלומות, ורעיונות פסיכולוגיים, מיסטיים ופילוסופיים שונים בנוגע לחלומות.

בכיתה י"א, למדנו בכיתת הפילוסופיה על רנה דקארט. כשלמדנו על **טיעון החלום**, הופתעתי לגלות שדקארט דווקא מתייחס לחלום כתופעת 'שקרית', בעוד שאני מאז ומתמיד ראיתי את החלום כחוויה מלאת אפשרויות. לכן, החלטתי לחקור את הטיעון. אמנם הטיעון קצר ויכול להיראות שולי בהגותו של דקארט, אך הוא העלה שאלות והבחנות שנראו לי רלוונטיות לעניין האישי שלי בתופעת החלום. בעקבות עבודת המחקר שאני מציע, אני סבור שדקארט, בטיעונו, פותח צוהר לדיון הרבה יותר מעמיק בחלום מאשר עשה בעצמו, ובהתאם לזמן בו חי. עוד מצאתי כי הדיון של דקארט בחלום יכול לחדד תובנות רלוונטיות ואקטואליות ביחס למה שנהוג לכנות כיום 'חלומות מודעים' או 'חלומות צלולים'.

I - החלום בתרבות

מאז ומתמיד היה החלום חלק חשוב בחייו של האדם, החל מן הכתבים העתיקים כמו התנ"ך, האודיסאה, או השירה האוגריתית, דרך מצריים, יוון ורומא העתיקה ועד לימינו. תרבויות ודתות שונות מתייחסות לחלומות באופנים שונים. למרות תפישותיהן השונות את החלום, בכולן החלום נתפס כמעין צוהר לידע נסתר, הניתן על ידי האלים או ישויות מיסטיות אחרות.

בסקירה המופיעה בספר "אינציקלופדיית החלומות" מאת ג'יימס ר. לואיס, הוא מביא דוגמאות להשפעת החלום על התרבויות העתיקות. במצרים העתיקה, לדוגמה, ישבו הכוהנים במקדש שבנו לאל "סרפיס", אל החלומות, וניסו לפענח את החלומות. אנשי הדת היוונים הרחיקו לכת עוד יותר, ובנו מקדשים לחלומות בשם "מקדשי דגירה", שם ניסו באופן אקטיבי ליצור חלומות על ידי שמנים ושיקויים. במזרח הרחוק, לעומת זאת,

האמינו כי החלום הוא מסע בעולם הנשמות.¹

החלום נחקר גם בפילוסופיה היוונית. בדיאלוג "המדינה", אפלטון מגדיר את החלום כתופעה בה לחולם אין יכולת לזהות שהוא חולם, וכך הוא תופש אותו כמציאות.² אריסטו טען, לעומתו, על פי 'הגדת עתידות באמצעות חלומות', וכפי שמפרטת כריסטינה פאפאכריסטו בעבודתה על תאורית החלומות של אריסטו, שחלק מהחלומות יכולים לסייע בהגדת העתיד והבנתו, בעוד חלקם הם פשוט צירופי מקרים חסרי משמעות.³

בתרבות המערבית מזה למעלה ממאה שנים תופעת החלום היא נושא מחקר פופולרי, שנחקר גם באופן מדעי. מנקודת המבט המדעית, החלום נתפס כחוויה מנטלית סובייקטיבית המורכבת מסדרות של דימויים ויזואליים, אשר מתרחשת בשלבים מסוימים של השינה. התפישה הרווחת כיום ביחס לחלום כנושא של משמעויות נסתרות נשענת וצומחת מתוך התאוריה הפסיכואנליטית של פרויד, המתארת את החלום כמרחב פעולה של התת-מודע.

"פרויד התכוון לכך שכל חלום מבטא משאלה, בין אם זאת משאלה גלויה או נסתרת המתגלה רק באמצעות עבודת ניתוח ופירוש"⁴.

מההתייחסויות השונות לתופעת החלום עולה כי החלום הוא מצב תודעה יוצא דופן המכיל 'ידע' או הכרה. בעבודתי אבקש לחקור את תופעת החלום מן ההיבט הפילוסופי. כתחום שעוסק בבירור תנאי האפשרות להכרה ובבירור משמעות העובדות וההוויה, מציגה הפילוסופיה נקודת מבט שונה ביחס לחלום - לאו דווקא מיסטית, נבואית או פסיכואנליטית. מטרתי איננה לחקור את משמעותו הפסיכואנליטית, תאולוגית או תרבותית של החלום, אלא לחקור דווקא את מעמדו כמצב תודעתי והכרתי. בעבודה אבקש לשאול מספר שאלות: האם במהלך חלימה מתבצעת חשיבה/הכרה כלשהי? האם מתאפשרת מחשבה בחלום? או שמא מדובר בתופעה בעלת חשיבות סובייקטיבית גרידא, וחסרת חשיבות מבחינת הידע האובייקטיבי או השימושי שהיא מייצרת?

¹ James, R. Lewis. **The Dream Encyclopedia**. USA, Detroit: Visible ink press. 1995

² R. Lewis, The Dream Encyclopedia, p191.

³ Christina S. Papachristou. "Aristotle's Theory of 'Sleep and Dreams' in the light of Modern and Contemporary Experimental Research", *ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY*, ISSN 1211 - 0442. (2014), pp 18-19.

⁴ דב אלכסנדרוביץ', "פשר החלומות לפי פרויד וכיום", מתוך פסיכואנליזה: הלכה ומעשה, בעריכת דר' יוסי הטב. (הוצאת דיונון: אונ' תל אביב, 2003). עמ' 255

II - הדמיון

אחד המאפיינים אותם מייחס דקארט לחלום הוא פעולת ה'דמיון'. ללא שום דיון או טענה מובחנת, דקארט מציין כי כל שאנו 'רואים' וחווים בחלום הוא 'פרי הדמיון'. הוא אינו מתעכב על כך. מבחינתו של דקארט תוצר הדמיון נתפס כ-'לא אמיתי', אשליה בלבד. אך מהו, למעשה, הדמיון? למה דקארט מתכוון באומרו שבחלום אנו 'מדמיינים' בלבד, ומדוע דקארט רואה בדמיון כלא-מציאותי? בעבודה אבקש לשאול לגבי המעמד ההכרתי של הדמיון - האם הדמיון הוא צורת מחשבה? האם הדמיון שיוצר **חלום** הוא אותו דמיון בו אנו משתמשים, באופן מכוון, בזמן ערות, כאשר אנו מדמיינים דבר-מה בהקיץ? ומהן המשמעויות האפיסטמולוגיות של ההנחה של דקארט כי **חלום** נוצר באמצעות דמיון?

III - מטרות

בעבודתי, אנסה לברר כיצד אנו מבצעים חשיבה בחלום. אבקש לברר מהי הכשירות ההכרתית (כלומר אופן ההכרה) ה"נכונה" לחשיבה בחלום. בנוסף, אבקש לחקור את אלמנט ה**דמיון** בחלומות ובהלוסינציות. לעומת דקארט, שלא ראה בחלום חוויה בעלת משמעות הכרתית שיש לחקור אותה, אני בעבודתי אבקש לחקור את החלום באופן הכרתי, ולנסות ולברר מהי הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה בו.

IV - מתודה

בפרק הראשון אתמקד במשמעותו והשלכותיו של 'טיעון החלום' של דקארט. אתחיל בניתוח ודיון בטיעון ה**חושיים**, שבתוכו נמצאים גם **טיעון השגעון וטיעון החלום**. בניסיונו לשלול כל ידיעה שיש בה ספק, משתמש דקארט בחלום כ-'חוויה שקרית'. אנסה להדגים כיצד, בעיניי, 'טיעון החלום' מייצר משמעויות אונטולוגיות רבות, כמו האפשרות שחלומותינו הם למעשה ה"ערות" האמיתית, בעוד מה שאנו מכנים 'ערות' היא למעשה חלום; כלומר, שאנו חיים בחלום, ובלילה 'מתעוררים' אל המציאות. בעקבות אפשרויות אלו, אבקש לטעון שהחלום **איננו** תופעה שקרית בלבד, וכי הוא מאפשר מיני הכרות וידיעות בעלות השלכות על המציאות וההוויה. בהמשך לדברים אלו, אבקש לטעון שיש להוסיף ולחקור את ממד ה**הכרה** בחלום, לחקור אותו באופן אפיסטמולוגי - האם אנו מבצעים בו חשיבה, וכיצד?

דיון זה יוביל אותי לנסח את מה שאני קורא לו: **טיעון הדמיון** של דקארט. בטיעון זה, דקארט מקשר את החלום לפעולת הדמיון, מבלי להתעכב על ההנחה הזו. הוא אף טוען שהדמיון לעולם לא 'יוצר' מידע חדש, אלא מתבסס תמיד על 'דברים כלליים' קודמים. כלומר, דקארט טוען שפעולת הדמיון היא חיבור וצירוף של דברים פשוטים בלבד (כמו צבעים, מרחב, והתפשטות), ולעולם לא תיצור דבר חדש מן האין.

בפרק השני, אבקש להציג את תופעת "החלום הצלול" - חלום בו אנו מודעים להיותנו חולמים. לאחר ההבהרה המושגית ודיון במשמעויות השונות של 'החלום הצלול', אפרט חלום צלול אישי שלי. בהמשך, אבקש לבדוק את מעמדו של 'החלום הצלול' ביחס לטיעון החלום של דקארט. אציע כי דקארט שוגה בהנחתו שאין דרך להבדיל בין החלום לערות, וכי 'החלום הצלול' הוא הוכחה לכך. אבקש לטעון כי ההשלכות של טעות זו הן שהשכל **איננו** הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה בחלום. ולכן, יש לנסות למצוא מהי הכשירות ההכרתית הנכונה לבצע חשיבה בחלום.

בכדי לבחון טענה זו אפנה בפרק השלישי, לדון במושג נוסף אותו מעלה דקארט: הלואינציות (הזיות). ראשית, אבחן את הלואינציות **מטיעון השגעון** של דקארט - טיעון שהוא חלק **מטיעון החושים**. לאחר מכן אציג מובן אחר ושונה של "הלואינציות", שאינן נובעות מ"שגעון" או מצב נפשי לקוי. על מנת לעשות כן, אפנה למחקרים מודרניים העוסקים בהלואינציות הנגרמות ממצב של 'אי גירוי חושי', מצב בו חושינו לא מקבלים מידע שהמוח יכול לעבד, וכך נוצרות למעשה הלואינציות.

לסיכום אבקש להציע את הרעיון כי **הדמיון** הוא הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה בחלום. ארצה לטעון כי החלום הוא תוצאה דמיונית של מצב של 'אי גירוי חושי', מצב בו אין גירויים שחושינו יוכלו לקלוט. לכן, תודעתנו מייצרת דברים דמיוניים כדי לספק מידע לחושינו, המחפשים לעבד מידע באופן תמידי. מכך אבקש להסיק שהדמיון הוא הכשירות ההכרתית הדומיננטית בחלום, ובהמשך לכך אנסה להסביר מדוע היא גם הכשירות הנכונה בעיניי.

פרק 1 - דקארט והחלום

רנה דקארט, חי בין השנים 1596-1650, היה מתמטיקאי ופילוסוף צרפתי. דקארט היה מחשובי ההוגים הרציונליסטים. בשנת 1641 פרסם דקארט את ספרו החשוב והמוכר ביותר - "הגיונות על הפילוסופיה הראשונית"⁵, וכלל בו שישה הגיונות מטפיזיים, העוסקים בשאלות הקשר בין גוף לנפש, קיום האל, וחתירה לידיעה וודאית. ההגיונות מהווים רצף של תהליכים מחשבתיים אותם דקארט מכוון לשימוש הכלל. הוא משתמש לעתים קרובות בגוף ראשון - "אני", ובכך, כפי שהוא מציין, הוא אינו הוגה בתור עצמו - רנה דקארט - אלא בתור meditator - כהוגה ומתווך. ברצונו שכל מי שיקרא את ספרו יהיה שותף למחשבות אלו ולתהליך זה. אפשר לראות בששת ההגיונות של הספר בו מבקש דקארט להוכיח את קיום העולם והאל, הקבלה לששת ימי הבריאה.

שני נושאים בולטים במטפיזיקה הם **האונטולוגיה** ("תורת היש"/"תורת ההויה"), השואלת שאלות על כל מה שקיים, וה**אפיסטמולוגיה** ("תורת ההכרה"), העוסקת בהכרת האדם את העולם, וכיצד הוא תופש ויודע דברים. האפיסטמולוגיה, תורת ההכרה, נחלקת במטפיזיקה המודרנית של המאה ה-17 ואילך לשני זרמים עיקריים: הרציונליזם והאמפיריציזם: באופן כללי נוכל לומר שהמחשבה **הרציונליסטית** טוענת שרק על ידי **השכל** יכול האדם לדעת ולהכיר דבר מה - והיא עומדת אל מול המחשבה **האמפיריציסטית**, שטוענת שרק **החושים והניסיון** הם מקור הידע והוודאות, ובעזרתם יכול האדם לדעת, להכיר, ולהכיל אידאות. הגותו של דקארט לוקחת חלק בזרם הרציונליסטי.

ההגיון הראשון של דקארט - מתודת הטלת הספק וטיעון החלום

בהגיון הראשון דקארט מבקש למצוא אילו ידיעות הוא מחזיק בהן יוכל להיות בטוח שהן אמיתיות ונכונות. הוא מחפש מתודה חדשה לידיעת האמת, מערכת אמיתות בסיסיות בהן יוכל להיות בטוח ללא צל של ספק. דקארט מבין את המושג "אמת" כמה שמתייחס לידיעות בהן הוא יכול להיות בטוח בוודאות; היינו, הידיעות בהן **איננו** יכול להטיל ספק, אפילו יהיה הספק קל שבקלים. על מנת לעשות זאת, הוא משתמש ב'מתודת

⁵"הפילוסופיה הראשונית" היא כותרת שנתן אריסטו לענף הפילוסופי שעתידי להיקרא אונטולוגיה - 'תורת היש'.

הטלת הספק' - הוא מטיל ספק בידיעותיו הבסיסיות ביותר, בכדי לראות אילו מהן עוברות את 'מבחן הספק' ואילו לא.

דקארט מדמה את הטלת הספק לאדם בעל סל תפוחים; בכדי להשאיר בסל רק את התפוחים שאינם רקובים, ירוקן ראשית את כל הסל, אחר כך יבחן אילו תפוחים רקובים ואילו אינם, ואז יחזיר לסל את התפוחים שאינם רקובים. באותו אופן מבקש דקארט להטיל ספק רדיקלי בכל ידיעותיו על העולם. לאחר ש"ירוקן את סל ההכרה", יבחן אילו ידיעות הוא יכול לדעת **בוודאות** ואילו לאו, וישאיר אך ורק את הידיעות אשר הוא בטוח באמיתותן. השיטה הספקנית היא רדיקלית מאחר וגם ידיעות בהן יש ספק קטנטן וכביכול זניח, נדחות ו'מושלכות' כטעות. ספק יחיד מספיק בשביל לשלול ידיעה שלמה.

המתודה הספקנית של דקארט בהגיון הראשון מורכבת ממספר טיעונים. הראשון הוא **טיעון החושים**, השני הוא **טיעון השגעון**, והשלישי הוא **טיעון החלום**. **טיעון השגעון וטיעון החלום** הם למעשה שני טיעונים המסייעים לדקארט לבסס את הטיעון הספקני כנגד התפיסה שמקורה בחושים. בנוסף לטיעונים אלו, מעלה דקארט טיעון שנקרא **האלוהים הרמאי/השד המתעתע**, המכוון כנגד הידיעה באמצעות השכל. טיעון זה, לדעתי, הוא תיאורטי והיפותטי: מה אם ישנו שד המטעה אותי לחשוב כי כל ידיעותיי על העולם הן נכונות, כשלמעשה הן אינן? לא אעסוק בטיעון זה, שכן אני מתייחס לתפישת **המציאות**, ולכן אעסוק רק בטיעונים הנוגעים באופן ישיר יותר למציאות.

טיעון החושים

בטיעון זה, מבקש דקארט להעמיד במבחן את נתוני החושים; לערער ואף לשלול לחלוטין את אמינות החושים והניסיון:

"כל אשר קיבלתי עד כה כאמיתי וכבטוח ביותר, למדתיו מן החושים או דרך החושים. אך היו מקרים שבהם התברר לי כי חושי מטעים אותי; והרי מידת הזהירות דורשת שלעולם לא נבטח בטחון גמור באשר הטעה אותנו אפילו פעם אחת."⁶

⁶ רנה, דקארט. (תרגום מצרפתית: דורי מנור) הגיונות על הפילוסופיה הראשונית. תל אביב: ספרי עליית הגג בע"מ, 2006 עמ 44.

בציטוט זה, במשפט יחיד, מבקש דקארט לדחות את כל הידע המבוסס על החושים. ראשית טוען דקארט כי החושים הם המקור לנתונים שאותם קיבל כבטוחים ואמיתיים ביותר - משמע, הוא סמך עד כה על אמינות החושים מבלי היסוס. גם ידיעות שלא קיבל ממקור ראשון - אלא קרא בספריו, שמע ממרציו, וכדומה - הרי שגם אלו מקורן בחושים (העיניים הקוראות, האוזניים השומעות, וכולי). למרות זאת, הוא מספר, היו מקרים בהם גילה כי חושיו הטעו אותו, ולפיכך, בהתאם לכללי המתודה שניסח, לא יוכל לבטוח לחלוטין באמינות החושים, שכן לא ניתן לסמוך לגמרי על דבר מה אשר הטעה אותנו ולו פעם אחת. זוהי טענה רדיקלית, כפי שדקארט בעצמו מציין. אני מסכים עם דקארט שמדובר בטענה רדיקלית, שהרי הוא מבצע אינדוקציה קיצונית, הסקת מסקנות רדיקלית מן הפרט אל הכלל. אך יש בכך מן ההגיון - רק בביטול הכולל והרחב הזה של החושים, הוא יכול לפנות לחפש אחר מקור מידע אחר שהוא יכול להיות וודאי ללא כל צל של ספק באמינותו.

טיעון השיגעון

במהלך טיעון זה, דקארט טוען שאם יטיל ספק בחושים באופן כה רדיקלי, ייראו בו משוגע: "איך אכחיש שידיים אלו וגוף זה לי הם, זולת אם ארצה, אפשר, להדמות לאותם המטורפים [...] שאינם פוסקים מלהכריז שהם מלכים, בשעה שהנם עניים מרודים [...]".⁷

הוא מחפש חוויה אחרת, שאיננה שגעון או מצב נפשי לקוי - חוויה יומיומית ו'נורמלית', שתסייע לו לערער את אמינות החושים. הוא מחפש לתאר חוויה שלא תדמה אותו למשוגע, ושהקוראים יוכלו להזדהות עמה. חיפוש זה מביא אותו ל**טיעון החלום** - שהרי בחלום, יכול ההוגה (ובמקרה זה דקארט) להיות בטוח שהוא יושב אל מול האח, לדוגמה, כאשר הוא למעשה ישן במיטה - בדיוק כפי שהמשוגעים, בעודם ערים, מאמינים שהם מלכים אף על פי שהם עניים מרודים.

הסיבה שדקארט זונח את טיעון השגעון לטובת טיעון החלום, מוסברת על ידי אלעזר וינריב בספרו "מדקארט ועד יום":

"דיקרט אינו רוצה להימנות עם המשוגעים ואינו רוצה להשוות את מטיל הספק [...] למשוגע. המשוגע עלול להיות חסר תבונה שלא ניחן במה שדיקרט מכנה 'האור הטבעי'. ואולם, התבונה דרושה לו להוגה כדי לבצע

⁷ דקארט, הגיונות על הפילוסופיה הראשונה, 44.

את תהליך הטלת הספק.⁸

המושג "אור טבעי" הוא מושג אפלטוני, הקשור ליכולת של התבונה 'להאיר' באופן ברור את האמת. ראיית האור הטבעי מותנית בשימוש ב**לעדי** לחלוטין בשכל ובתבונה, כפי שמסביר ג'ון קוטינגהאם, בספרו: "מילון של דקארט":

"His claim is that the mind, freed from interference from sensory stimuli, has the innate power to 'see', or directly apprehend, the truth which God has implanted within us."⁹

טיעון החלום

"אלא שבכל-זאת מן הדין הוא שאביא כאן בחשבון שהנני אדם, ומכאן שדרכי לישון, ובחלומותי הריני מדמה בנפשי דברים שאינם נופלים בשגיונם מחזיונותיהם-בהקיץ של אותם קלושי-דעת [המשוגעים], ולפעמים אפילו דברים המתקבלים עוד פחות על הדעת. כמה פעמים חלמתי בלילה שאני נמצא כאן, במקום הזה ממש, לבוש, ישוב אל מול האח, שעה שלאמיתו של דבר שכבתי עירום במיטתי? כעת נדמה לי כי לא בעיניי ישנות מתבונן אני בנייר הזה[...]. מה שמתרחש בשעת שינה בשום אופן אינו נראה בהיר ומובחן במידה כזאת. אלא שכאשר אני שוקל את הדברים ביתר תשומת-לב, אני נזכר כי לא פעם הטעו אותי אשליות דומות בדיוק לאלו בשעה שישנתי! ובהתמידי במחשבה זו, אני רואה במובהק שאין בנמצא כל סימן חד-משמעי וכל אות בטוח שדי בהם כדי להבחין באופן נחרץ בין שינה ובין ערות, עד כי אני נדהם מאוד, וברוב השתאותי כמעט עלול אני להשתכנע שהריני בעצם ישן."¹⁰

על פי דקארט - החלום הוא מצב בו חושינו וניסיונו מטעים אותנו. הם מטעים אותנו לחוש ב'בטחון' מסויים, **תחושת וודאות פנימית** שאנו יודעים מי אנחנו, היכן אנחנו ומה אנו עושים, כאשר למעשה אנו טועים - אנחנו פשוט ישנים. בחלומי אראה, לדוגמה, באופן **ויזואלי** לחלוטין שאני נמצא בארץ זרה, כאשר למעשה אני שוכב

⁸ אלעזר, וינריב. מדיקרט ועד יום, פילוסופיה במאות ה-17 וה-18. (מהדורה שנייה, כרך א). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2011. עמ' 51.

⁹ John, Cottingham. A Descartes Dictionary. USA: Blackwell publishers, 1993. 95

¹⁰ דקארט, הגיונות על הפילוסופיה הראשונית, 45.

במיטתי. **אשמע** קולותיהם של אנשים המדברים אליי, כאשר למעשה אני ישן בחדרי, ודממה שוררת סביבי. אולי אף **אחוש** מגע, **אטעם** או **אריח** דבר מה, כאשר אינני באמת טועם, נוגע, או מריח; כל אלה הם מאפיינים של תפיסה **חושית**. בחלום, אנו בטוחים ללא כל ספק שאותו מידע שאנו מקבלים מחושינו הוא אמיתי ומציאותי, כאשר הוא למעשה אך ורק חלום. לכן מבקש דקארט לסכם שאי אפשר לסמוך על ידע שמקורו בחושים.

בטיעון החלום מניח דקארט שהאדם הוא חיה חולמת. משמע, **לעתים האדם חולם, ולעתים הוא ער**. בהמשך לכך, הוא מביא דוגמה מניסיונו - חלומות רבים היו לו בהם סבר כי הוא ער, ואין זה משנה אם החלום ריאליסטי או לא - בזמן אמת, זה הרגיש מציאותי. מכך הוא מסיק כי איננו מסוגל להבחין ולהבדיל בין מצב חלום לבין מצב ערות. מכאן, מגיעה המסקנה שהחלום הוא אירוע המאופיין **בתחושת וודאות פנימית**. בספרה 'בדידותו של פילוסוף', מפרשת נועה נאמן- צאודרר את התחושה באופן הבא: "תגובת הרצון לתפיסות הברורות והמובחנות של השכל."¹¹

לפי דקארט, תחושת הוודאות הפנימית היא טעות, הנובעת מכך שרצון ההוגה לקבוע משפט או לחרוץ אמת, גובר על השימוש הבלעדי בשכל. אילולא אותו רצון, לא הייתה **תחושת וודאות פנימית**, והאדם היה יודע ומכיר בעזרת תבונתו וה'אור הטבעי' בלבד. כלומר, החלום מתעתע בנו לחוש כי אנו יודעים מי אנחנו, היכן אנחנו נמצאים, ומה אנו עושים, כאשר למעשה אנחנו ישנים, ויכולים לטעות בכל הנוגע לידיעות אלו.

בהמשך לכך, דקארט טוען כי אם איננו יודע מתי הוא חולם ומתי ישן, הרי שייתכן כי ברגעים אלו ממש הוא ישן. דקארט מסיק מהנאמר לעיל שאין כל סימן מוחלט שיכול באופן נחרץ להבחין בין שינה וערות כאשר הוא חולם.

"הבה נשער אפוא עתה כי אנו ישנים, וכי כל אותם פרטים, כלומר פקחת העיניים, נענוע הראש[...] וכיו"ב, אינם אלא אשליות שווא; ונניח שאולי ידינו ואף גופנו כולו אינם כפי שאנו רואים אותם. בכל זאת צריך להודות, לכל הפחות, כי הדברים המופיעים לפנינו בשנתנו, כמוהם כתמונות וכציורים העשויים בהכרח בדמותו של דבר-מה ממשי ואמיתי; וכי לפיכך, כל אותם סוגי דברים כלליים, כלומר עיניים, ראש[...], אינם

¹¹ נועה, נעמן צאודרר. דקארט: בדידותו של פילוסוף. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב- הוצאה לאור, 2007. עמ 169.

פרי הדמיון אלא דברים אמיתיים וקיימים. שהרי אפילו ישקדו ציירים במיטב תחבולות אמנותם [...], בכל זאת לא יהיה בכוחם לייחס להם צורה וטבע חדשים בתכלית, אלא רק לצרף ולהרכיב, בדרך כזו או אחר [...]. ואפילו יהא דמיונם שלוח רסן עד כדי כך, שישכיל להמציא דבר מה חדש בתכלית אשר כמותו מעולם לא ראינו [...]. עדיין מוכרחים לכל הפחות להיות הצבעים המשמשים אותם במלאכתם להיות אמיתיים. ומתוך חשיבה דומה לזו צריך להודות, כי אף על פי שסוגי הדברים הכלליים האלו- כלומר גוף, עיניים, ראש, ידיים, וכיוצא באלה- עשויים להיות פרי הדמיון, בכל זאת ישנם דברים פשוטים יותר וכלליים יותר, שהם אמיתיים וקיימים. מתוך צירופם נוצרות כל אותן תמונות של דברים המאכלסות את מחשבתנו[...].¹²

בפסקה זו, דקארט טוען שתי טענות, כאשר רק על אחת הוא עומד ומתעכב. הראשונה פחות מודגשת בכתיבתו: יש לשים לב למעבר שדקארט עושה בין "חלום" ל"דמיון". הוא איננו מתעכב על כך; ניתן לראות שדקארט מתייחס לכל המתרחש בחלום כ"פרי הדמיון". דמיון שמרכיב אובייקטים וסיטואציות מדברים פשוטים. בכך, הוא בעצם טוען שהחלום הוא פעולה/תוצאה של דמיון. הטענה השנייה והעיקרית שהוא טוען כאן, היא שהדמיון איננו מסוגל ליצור מן האין - אלא תמיד ישתמש בדברים פשוטים יותר כדי ליצור דבר מה. עד כמה סוריאליסטי, מוזר ותמוה, שיהיה אותו אובייקט/אשלייה שנצייר בדמיוננו, תמיד יהיו אלו מורכבים מצירופם של דברים כלליים יותר. אם אחלום על קנטאור, מבלי להכיר את אותו יצור מיתי מלפני כן, אמנם פרי דמיוני יצר את הקנטאור, אך לא את מרכיביו - יצירת הקנטאור תהיה תהליך של צירוף גוף הסוס וראש האדם, וצירוף צבעים ומראות בסיסיים שמוחי מכיר. כלומר, פרי הדמיון לא יוצר מן האין, אלא מצרף דברים פשוטים וכלליים בלבד. לפי דקארט טענה זו תקפה גם לחלום - אין זה משנה על מה אחלום; בין אם אחלום על ביתי ועירי, ובין אם אחלום על עולם פנטסטי וסוריאליסטי כעולמו האמנותי של סלבדור דאלי, הרי שלעולם לא אמציא דבר בעל טבע או צורה חדשים - מוחי/תודעתי ירכיבו את מאפייני אותו עולם/אובייקט בחלומי מצירופים של דברים פשוטים ובסיסיים יותר. מכאן ניתן להסיק כי כוונתו של דקארט היא שלעולם לא ניתן להשיג/להכיר "מידע חדש" מן החלום, לגלות אידאות חדשות - אלא רק לקבל מידע או לגלות אידאות הנובעות מצירופן של ידיעות קודמות של החולם. אחלק את טיעון החלום לשני חלקים מרכזיים, ואחקור אותם בנפרד. אעשה זאת בכדי להתייחס אליהם בשלב מאוחר יותר בדיון, כאשר אניח את תאוריית החלום הקרטזיאנית אל מול מחקר החלומות המודרני.

¹² דקארט, הגיונות על הפילוסופיה הראשונית, 45-46.

אלו הם שני החלקים :

החלק הראשון- אי וודאות בנסיון- בחושים

- (1) לעתים אני חולם.
- (2) בחלום, אינני יכול להבחין אם זו מציאות או חלום.
- (3) לכן, ייתכן שאני חולם כעת, מבלי לדעת שאני חולם.
- (4) לכן, לעולם אינני יכול להחליט בוודאות מוחלטת כי אינני חולם באותו הרגע; מעצם מתודת הספק הקרטזיאני, כאשר ישנו ספק קטן, כל הידיעה תיחשב כפסולה.
- (5) לכן, ייתכן שאני חולם כל הזמן, ולפיכך ייתכן המצב בו כל ידיעותיי על העולם שאני יודע על סמך החושים שלי, הינן שקריות ולא אמיתיות.

בחלק זה, דקארט משתמש בחלום על מנת לערער, ואולי אף לשלול, את הוודאות הפנימית שלי לגבי הנתונים שאני מקבל מחושיי.

החלק השני - התודעה לא מסוגלת לברוא דבר מפרי דמיונה

בהמשך לטיעון הראשון, דקארט "מחלץ" ידיעות מסוימות שלא ניתן לערערן באמצעות הטלת ספק בחושים. אפילו אם חלמתי את כל חיי, הרי שתודעתי לעולם איננה יכולה לברוא דבר מפרי דמיונה - כל אובייקט או אפילו אידאה שתודעתי תמציא, יהיה אך ורק צירוף של ידיעות אמיתיות, קודמות, שהרכבתן יוצרת דבר חדש. אותן ידיעות הן: "הטבע הגופני בכלל והתפשטותו במרחב; [...] צורתם של הדברים המתפשטים, כמותם או גודלם, וכן מספרם; וגם המקום שבו הם מצויים, הזמן המודד את משכם...".¹³

בהמשך ההגיון, דקארט נאלץ אף להטיל ספק באמינות אותם "דברים פשוטים"- כלומר, להטיל ספק בשכל, באמצעות טיעון האל המטעה/השד המתעתע (כלומר, מה אם ישנו אל כל יכול שבוחר לתעתע את תודעתי להאמין כי גם המתמטיקה, הזמן, וההתפשטות הינם אמיתיים כאשר הם אינם?)¹⁴

¹³ דקארט, הגיונות על הפילוסופיה הראשונית, 46-47

¹⁴ וינריב, מדיקרט ועד יום, 55-59.

דקארט משתמש בחלום כחלק ממעין 'אפקט דומינו' אלגנטי ומתודולוגי, שכל מרכיביו הם הטלת ספק בדיעות יותר ויותר בסיסיות; עד כדי כך שהוא מסיים את ההגיון הראשון בהודאה הרדיקלית כי איננו יכול לדעת כלום, ושום דבר. 'סל התפוחים' התרוקן לחלוטין, ההוגה נותר חסר כל ידיעה בטוחה; ולדקארט נותרה המשימה למלאו בחזרה, ככל האפשר - וזה מה שהוא עושה בהגיונות הבאים.

בספקנותו הרדיקלית, דקארט מעלה ספק ביחס לאופן שבו אנו מכירים את המציאות. הוא מערער ומסתייג מתפישותינו החושיות, מה שמביא אותי לשאול: אילו השלכות יש לטיעון החלום על המציאות האובייקטיבית? אילו תרחישים יכולים להתקיים אם מניחים את התאוריה הקרטזיאנית? אדון דיון אונטולוגי בחלום, על מנת להוכיח שאיננו אך ורק תופעה שקרית. באמצעות הדיון האונטולוגי, אקיים מעין 'משחק' של אפשרויות - מה מאפשר החלום? אילו אפשרויות הוא מייצר? בכך, אבקש להראות שהחלום הוא תופעה בעלת משמעות הכרתית, ושיש להתייחס אליה באופן הכרתי. דקארט עצמו לא מייחס לחלום חשיבה, ולא שואל שאלות הכרתיות על החלום; הוא משתמש בו רק ככלי לערער את החושים. אך אני ארצה לשאול: כיצד עלינו לחשוב בחלום? באמצעות השכל, כמו בזמן ערות ('האור הטבעי'), או שמא ישנה כשירות הכרתית אחרת למחשבה בחלום?

החלק הראשון - אי וודאות בנסיון - בחושים :

דקארט אומר כי ייתכן מצב בו חלמתי את כל חיי וכל מה שאני חושב שאני יודע על העולם נובע מן החלום. אך אין זה אומר שכל מה שאני יודע נובע מן החלום; שכן אם החלום הוא, כפי שציינתי, פעולה של דמיון, על הדמיון להתבסס על דברים מסוימים: צבעים, התפשטות, מרחב, וכולי. אם כן, החלום הדמיוני מוכרח להתבסס על ידיעות מן המציאות.

טענה זו מקיימת בהכרח שני מצבים: המציאות, והחלום. הם בהכרח מנוגדים זה לזה, שכן אם לא היו (כלומר אם החלום היה יכול להיות מציאות), דקארט לא היה משתמש בו ככלי להטלת הספק. דהינו, אם הייתה אפשרות שהחלום היה מציאות לפי התאוריה של דקארט, או אולי נדבך של המציאות, דקארט לא היה יכול להציג את החלום כתופעה שבה הידע הוא שקרי, כפי שהוא עושה. החלום, לפי דקארט, הוא שקרי במובן

הבא : הוא מדמה מציאות שאיננה נכונה ואובייקטיבית - זוהי 'מציאות' סובייקטיבית שתודעתנו יוצרת. איננו יודעים אמת אובייקטיבית בחלום שאנו חולמים, ולכן הוא משתמש בחלום כדוגמה ייחודית למקרה בו חושינו ונסיוננו מטעים אותנו.

אתחיל לבחון את המשמעות הקיצונית ביותר של טיעון החלום - הטענה כי ייתכן שכל חיי וכל הידיעות שחשבתי לאמיתיות היו חלום, ולכן הן שיקריות. לפיכך, ייתכן ואינני יודע דבר אחד אמיתי על העולם, וכי ביליתי את כל חיי בחלום.

אבחן את משמעותה של טענה זו.

אילו חלמתי כל חיי, או שלפחות כל ידיעותיי על העולם נובעות מתוך חלום, הרי שהמציאות קיימת. כפי שצינתי, דקארט מייחס לחלום את **פעולת הדמיון**; ובמקביל, הוא טוען שהדמיון איננו יכול ליצור מן האין. הדמיון לעולם יתבסס על "דברים" פשוטים יותר - כמו צבעים, התפשטות, מרחב, וכדומה. אם כך, הרי שגם המידע הדמיוני שנמצא בחלום מתבסס על דברים פשוטים יותר - דברים שהתודעה מכירה מה**מציאות**. ולכן, קיומה של מציאות חיצונית הוא הכרחי.

אם אני מניח כי כל חיי כפי שהכרתי אותם הם חלום, ישנם שני תרחישים אפשריים הנובעים מכך :

הראשון הוא **החלום והמציאות כהפכים** : מה שאני תופש כ'חלום' הוא בעצם ה'מציאות'.

השני הוא **חלום בתוך חלום** : מה שאני נוהג לכנות 'מציאות' היא חלום, וחלומותיי באותה מציאות הם חלומות נוספים.

(1) **חלום ומציאות כהפכים** - כאשר אני 'חולם' - או חושב שחלמתי, בסופו של לילה מה שאני קורא

לו "חלום" היה למעשה המציאות. ניתן להדגים זאת באמצעות סיפור הפרפר של צ'ואנג טסה,

פילוסוף סיני עתיק-

"Once upon a time, I, Chuang Tzu [Zhuangzi], dreamt I was a butterfly, fluttering Hither and thither, to all intents and purposes a butterfly. I was conscious only of following my fancies as a butterfly, and was unconscious of my individuality as a Man. Suddenly, I awaked, and there I lay, myself again. Now I do not know whether I was then a man dreaming I was a butterfly, or whether I am now a

butterfly, dreaming I am a man."¹⁵

כלומר, מה שאני נוהג לכנות "מציאות" היא חלום, ומה שאני נוהג לכנותו "חלום" הוא בעצם המציאות. משמע, יש בחיי שני מצבים – הערות והחלום, ושגיתי בזיהוי של כל אחד מן המצבים ולמעשה הפכתי ביניהם. אני חושב את a ל b, ואת b ל a.

כך, כאשר בכל לילה אני הולך לישון, ובטוח שצפוי לי מסע במחוזות החלום, אני למעשה עומד להתעורר אל חיי האמיתיים.

אם כך הדבר, אז ייתכן וכל ידיעותי על העולם ועל הגיון הן שגויות. כל מה שאני מכיר כ"מציאות" הוא בעצם חלום, ואינני יודע מהי טבעה של המציאות האמיתית, בה אני ער. מתוך כך, ייתכן שהמציאות האמיתית (אותה אני נוהג לכנות "חלום") היא הגיונית לחלוטין. ייתכן שאתעורר בעוד מספר דקות, אחשוב על החלום שחלמתי בלילה בו הייתי נער בן 17, ובכל הזיכרונות שמלווים אותו, ואומר לעצמי עד כמה סוריאליסטי ומוזר אותו חלום שחלמתי; כשלמעשה, הרבה יותר הגיוני שאהיה לווייתן יום אחד, ויום לאחריו אהיה פרפר, כוכב לכת, או משהו שונה וכביכול מוזר לחלוטין. אם כן, עד כמה שיהיה מוזר ובלתי סביר אותו תרחיש בו אני מבלבל ומחליף בין ה"חלום" ל"מציאות", זוהי תאוריה שמתיישבת לחלוטין עם "טיעון החלום" של דקארט.

2) **חלום בתוך חלום** - התרחיש השני שמתאפשר כתוצאה ממשמעותו הקיצונית ביותר של טיעון החלום, הוא תרחיש בו כל חיי הם חלום, והחלומות אותם אני חולם ביומיום הם מעין "חלום בתוך חלום". משמע, אם ישנה מציאות חיצונית, בה אני ישן וחולם כרגע שאני גיא, יושב בחדרי אל מול המחשב, הרי שהחלומות אותם אחלום היום בלילה יהיו רובד עמוק יותר של החלום ה"מרכזי" (שאני הוא גיא, חיי הם חיי, גופי הוא גופי, וכדומה). משמע, אם נניח שאני מישהו אחר לחלוטין שחולם שהוא גיא, כשאחלום היום בלילה שאני פרפר - אהיה מישהו אחר, שחולם שהוא גיא, שחולם שהוא פרפר. לפיכך, ייתכן שכל חיי הם לא רק חלום, אלא הם חלום של חלום - וכך ניתן להמשיך אל האינסוף...

¹⁵ Herbert A. Giles, *Chuang Tzu: Mystic, Moralizer, and Social Reformer*, (London: Bernard Quaritch, 1989), p. 32

בטיעון החלום דקארט טוען אמנם כי לא ניתן לסמוך על אמינות התפיסה החושית ועל תחושת הוודאות אך הוא לא מבטל את החלום כתופעה שיכולה להיות בה אמת. שכן גם אם חושינו וניסיוננו מטעים אותנו, ייתכן שמעבר לאותו מחסום חושי ישנה אמת, ובכך - והתאוריה שלו מאפשרת לחלום לא רק לתת מידע אמיתי, אלא יותר מכך - לתת תוקף לאפשרות שהחלום הוא המציאות האובייקטיבית.

לסיכום, נראה שדקארט משיג את התוצאה ההפוכה מכוונותיו - במקום להשתמש בחלום ככלי לערעור החושים והנסיון, הוא מאפשר תרחיש בו החלום הוא בעצם המציאות. הווה אומר, במקום להתייחס לחלום כתופעת שקר, דקארט בעצם מאפשר באמצעותו אמת השונה מהאמת אותה אני מכירים. לכן, יש לחלום גם ממד הכרתי - אפיסטמולוגי, ויש לשאול: כיצד אנו תופשים אידאות בחלום? כיצד אנו מבצעים בו חשיבה והכרה? מהי הכשירות ההכרתית לתפישת אידאות בחלום?

החלק השני- התודעה לא מסוגלת לברוא דבר מפרי דמיונה :

בשלב זה, אחקור טיעון הנקרא 'טיעון הדמיון', והוא חלק מ'טיעון החלום'. לאחר שגילינו, באמצעות הדיון האונטולוגי, שהחלום הוא בעל משמעות אודות החיים, יש לחקור אותו באופן אפיסטמולוגי ולשאול שאלות הכרתיות לגביו - כיצד אנו תופשים בחלום? כיצד אנו חושבים בו?

דקארט, בהמשך ל"טיעון החלום", טוען שהתודעה בחלום (והדמיון ככלל) איננה מסוגלת ליצור דברים שאינם קיימים: "שהרי אפילו ישקדו ציירים במיטב תחבולות אמנותם... בכל זאת לא יהיה בכוחם לייחס להם צורה וטבע חדשים."¹⁶

על מנת לעסוק בטיעון זה, יש להבהיר מהו ה"דמיון" מבחינת דקארט, ומהן 'אידאות דמיוניות': דקארט, בהתייחסו לדמיון, מחלק את כשירויות (faculties) השכל לשני סוגים - הבנה ודמיון. בהתאם לכך, גם האידאות נחלקות לשניים - אידאות אותן אנו מבינים, ואידאות אותן אנו מדמיינים:

¹⁶ דקארט, הגיונות על הפילוסופיה הראשונית, 46

“Descartes aptly sums up the distinction between the two faculties in a letter to Mersenne of July 1641: ‘Whatever we conceive of without an image is an idea of the pure mind (une idee du pur esprit), and whatever we conceive of with an image is an idea of the imagination’¹⁷”

כלומר, מה שאנו תופשים ללא צורך או יכולת לתפוש כתמונה או ויזואל היא אידאה של השכל הטהור, ומה שאנו תופשים באמצעות תמונה היא אידאה של הדמיון.

את טענה זו דקארט מדגים באמצעות אידאות של מצולעים. כאשר אני חושב על 'משולש', אינני רק 'מבין' שמדובר במצולע בעל שלוש צלעות, אלא אני מדמיין בעיני רוחי את תמונתו של אותו משולש, באופן ויזואלי לחלוטין. לכן, זוהי אידאה דמיונית. אך כאשר עליי לחשוב על מצולע בעל אלף צלעות, אינני מדמיין אותו, שכן דמיוני איננו מסוגל ליצור תמונה של מצולע בעל אלף צלעות באופן ויזואלי. אני רק מבין באופן שכלי את האידאה של המצולע בעל אלף הצלעות. לאחר שהוא מבדיל בין שתי הכשירויות הללו, **ההבנה והדמיון**, הוא טוען שלחקירה מטפיזית אין מקום לדמיון, שכן הוא מהווה מכשול. המטפיזיקה, טוען דקארט, היא חקירה פילוסופית שמטרתה להרחיק את השכל מן החושים על מנת לחקור את האמת באמצעות הכלים האינטלקטואליים הטהורים ביותר (השכל), ולכן שימוש בדמיון ככשירות **ויזואלית** תפריע לחקירה המטפיזית:

”For the aim of metaphysics is to lead the mind away from the senses in order to allow the pure perceptions of the intellect to flourish; hence when planning the writing of the Meditations, Descartes wrote to Mersenne that although he had found imagination helpful in his mathematical work, he found it ‘more of a hindrance than a help in metaphysical speculation’¹⁸”

¹⁷ Cottingham, A Descartes Dictionary, 85.

¹⁸ Cottingham, A Descartes Dictionary, 85

ובכך, דקארט טוען שאידאות דמיוניות והכושר השכלי לדמיון מהווים מכשול למטפיזיקה. בטיעונו בהגיונות לעיל הוא מדגים זאת, שכן הדמיון בחלום הוא רק עוד "מכשול" חושי שמפריע לכשירות האינטלקטואלית הטהורה ("האור הטבעי", השכל).

לאור זאת, אני רוצה להציע, שדווקא אותה הגבלה או אי-יכולת של הדמיון לצייר בעיניי הרוח אידאות שרק ניתן להבינו (כגון מצולע בעל 1000 צלעות), ייתכן וקיימת רק כאשר אנו ערים. כלומר, הדמיון שלנו מוגבל לרמת פירוט מסוימת רק כשאנו ערים. אך כאשר אנו חולמים, ייתכן שהחלום מהווה מעין חלל ריק (void) לתודעתנו, שממלאה אותו בעזרת הדמיון. האם בחלומנו אנו יכולים לראות מצולע בעל אלף צלעות? לא בטוח, אך אין עוררין על כך שהדמיון יותר רחב ומפורט בחלום, מאשר בערות. כאשר אני ער, אינני יכול לדמיון בעיני רוחי בניין בשלמותו. כאשר אני מדמיון בניין, אני 'רואה' בעיני רוחי מאפיינים ברורים של בניין; חלונות, גובה מסויים, רוחב- אך אינני יכול לדמיון תמונה שלמה ומפורטת לחלוטין של בניין. בחלומי, לעומת זאת, אני בהחלט יכול לראות בניין שלם, מפורט וריאליסטי. ומכיוון שחלום היא פעולה של הדמיון, כפי שמניח דקארט בעצמו, ניתן לראות כי בחלום, הדמיון יותר חופשי ממגבלות מאשר בערות.

אם כך, האם הדמיון הוא הכשירות ההכרתית המבצעת חשיבה כשאנו ישנים? אם דקארט טוען שהדמיון 'מפריע' לחקירה המטפיזית בגלל מגבלותיו, האם בחלומי, בו הדמיון כמעט לא מוגבל כלל, אני יכול לבצע חקירה מטפיזית? ואולי דווקא תבונתי היא ה"מגבילה" את החקירה המטפיזית בחלום, בהיותה תבונה אנושית מוגבלת?

כפי שטענתי קודם לכן, ייתכן שהחלום הוא "חלל ריק", ותודעתי ממלאה אותו באידאות דמיוניות. לפיכך, ייתכן כי דווקא הדמיון הוא הכשירות ההכרתית והמנטלית הטהורה ("האור הטבעי") בחלום ולא התבונה. שכן התבונה היא לא הכשירות הדומיננטית בחלום; הדמיון הוא זה שמנחה את החלום, ולא התבונה. זה תקף לכל החלומות - איננו מודעים לכך שאנו חולמים, ולכן איננו חושבים, מטילים ספק, או מהרהרים - אנחנו פשוט עוקבים אחרי התרחשות החלום, שמובלת על ידי הדמיון שלוח הרסן שלנו. בפרק הבא, אנסה להוכיח מדוע השכל איננו הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה בחלום, באמצעות המושג: "חלום צלול".

פרק 2 - החלום הצלול אל מול 'טיעון החלום'

בפרק זה אבקש להתייחס למושג חדש ביחס ל"טיעון החלום", מושג **החלום הצלול**. המושג **חלום צלול** לא היה מוכר, לפחות במובן המודרני שלו, בתקופתו של דקארט. זהו מושג מודרני, שבעבר היה בתחום עיסוקם של העוסקים במאגיה, ובאופן כללי לא ניתנה חשיבות במסגרת המחשבה הראציונלית לתופעה. אך בתקופה המודרנית, נטבע המושג כמושג מדעי - ולכן, אני רואה רלוונטיות בהשמה של המושג החדש אל מול התאוריה של דקארט.

החלום הצלול

החלום הצלול הוא תופעה שבה האדם מודע במהלך החלום להיותו חולם. בספרו "ספר התודעות המשולבות", מבחין דר. יוסי באומהקר, במצבי תודעה רבים הקשורים לשינה: חלומות, חלומות צוללים, ומצבי תודעה שונים.

באומהקר מבחין בין שני סוגי חלומות:

(1) חלום רגיל, ו(2) חלום צלול/מכוון.

החלום הרגיל הוא תופעה יומיומית, המתרחשת בשלבים מסוימים בשינה, המלווה במראות וצלילים,

ובמהלכה **החולם איננו מודע לכך שהוא חולם**.

את 'החלום הצלול/מכוון', מחלק באומהקר לשני תתי סוגים: החלום הצלול/המפוכח, והחלום המכוון.

"חלום צלול הוא, אם כך, מצב בו אדם שרוי בחלום, ובאותו הזמן מודע לכך שהוא חולם."¹⁹

"אני אשתמש במושג 'חלום צלול', ו'חלום מפוכח', כדי לתאר מצב שבו אדם מודע לכך שהוא חולם, וביחלום

מכוון' כדי לתאר מצב שבו אדם שולט על המתרחש בחלום."²⁰

כעת, כדי לבחון את ההשלכות של חווית 'החלום הצלול' על התאוריה של דקארט, אביא תיאור מקרה אישי:

¹⁹ יוסי, באומהקר. ספר התודעות המשולבות. ישראל: אור-עם, 1998. עמ' 11

²⁰ באומהקר, ספר התודעות המשולבות. 154,

תיאור מקרה אישי- חלום צלול

בלילה ה-13 בנובמבר, חלמתי שאני הולך בשכונה שלי באמצע היום. השמיים נראו לי מוזרים, כך שחשדתי שאולי אני חולם - ורציתי לבדוק את העניין.

כחלק מתרגיל שלמדתי דרך ספרו של דר' יוסי באומהקר, עשיתי "בדיקת מציאות"- בדיקה שמבצעים במהלך חלום כדי לזהות אם מדובר בחלום או לא. הבדיקה שביצעתי הייתה להסתכל על כפות ידיי - לרוב, בחלום, מספר האצבעות בידיים לא יהיה עשר, אלא מספר אחר. ובמקרה זה, הבדיקה עבדה - היו מעל עשר אצבעות בידיי, כך שזיהיתי מיד שמדובר בחלום. מכיוון שידעתי שחלומות צלולים לא נמשכים הרבה זמן (בגלל התרגשות החולם שלרוב מעירה אותו), ניסיתי ליהנות במהרה מהמצב, ולשם כך ניסיתי לשנות את מהלך החלום ואת התפאורה שלו. יצרתי דרקון באמצעות כוח הרצון, וגרמתי לו לעוף מעל הגבעה הסמוכה לשכונה שלי. זה היה מאתגר; התחושה הייתה דומה לתחושה של ניסיון להיזכר במשהו שנמצא על קצה הלשון - אתגר מנטלי שמגרה את המוח. או, לחילופין, ניסיון להיזכר בחלום... ואז התעוררתי.

חלום זה הוא דוגמה מובהקת למה שמכנה באומהקר "חלום מכוון"- חלום בו יש לחולם המודע שליטה על מהלכו.

החלום הצלול מול 'טיעון החלום'

כפי שראינו בפרק א, לאורך כל **טיעון החלום** מתייחס דקארט לחוויית החלום כחווייה שקרית. השקריות בחווייה מתבטאת בכך שהחלום מטעה את החולם לחשוב כי מדובר במציאות, באמת; הוא גורם **לתחושת וודאות פנימית** שגויה. תחושת הוודאות השגויה הזו נובעת באופן הכרחי מאי-המודעות של החולם. החולם אינו מודע לכך שהוא חולם, ובכך - הוא טועה, ואף מאפשר טעויות רבות נוספות (כגון היכן הוא נמצא, מי הוא, וכולי).

אך בחלום הצלול, כידוע לנו, החולם **מודע** לכך שהוא חולם. אם כן, מהי ההשפעה של המודעות להיותי חולם על החלום?

"...אני רואה במובהק שאין בנמצא כל סימן חד-משמעי וכל אות בטוח שדי בהם כדי להבחין באופן נחרץ בין שינה ובין ערות, עד כי אני נדהם מאוד, וברוב השתאותי כמעט עלול אני להשתכנע שהריני בעצם ישן".²¹

דקארט טוען בטענה זו שאין שום סימן חד-משמעי שיכול להבחין בין שינה לחלום. באמצעות טענה זו, הוא מגיע למסקנה שלמעשה תחושת הוודאות שלו היא שקרית בחלום. למסקנה זו הוא מבצע 'אינדוקציה' - הסקת מסקנות מן הפרט אל הכלל. כלומר, אם אינני יכול להבדיל באמצעות חושיי בין חלום לערות כאשר אני חולם, הרי שלעולם אינני יכול להסתמך על חושי לעשות כן.

בכך, הוא מערער ושולל את אמינות 'תחושת הוודאות הפנימית'. אך דקארט לא היה מודע לעובדה שישנם סימנים ודרכים להבדיל בין חלום וערות. אלו נקראים 'בדיקות מציאות' - בדיקות שמטרתן להבחין בין חלום ומציאות. האדם יבצע 'בדיקת מציאות' בחלום, ומיד יבין שמדובר בחלום:

"התבונן במשפט כתוב, או במספר של מכונית. האם המספר משתנה לנגד עיניך? התבונן בשעונך, האם תוכל לגרום לו ללכת לאחור בכוח רצונך?"²²

אלו הן רק שתי דוגמאות למיני בדיקות מציאות. בחלומי שתיארתי לעיל, ביצעתי בדיקת מציאות בה הסתכלתי על כפות ידי ומניתי יותר מעשר אצבעות. **החשד** שמדובר בחלום הביאני לבדוק זאת - והבדיקה הצליחה. יש דרכים רבות נוספות לבדיקות מציאות - וכולן הן מצבים שלא יתאפשרו בערות, אך בחלום יתרחשו תמיד. הסתכלות במראה בחלום לעולם לא תהיה "נורמלית", כמו גם קפיצה באוויר, קריאת טקסט או פסקה, וכדומה. תמיד נחזה בתופעה משונה, שלא תתאפשר בערות: אם נסתכל במראה, ייתכן כי נראה מישהו אחר עומד מולנו; אם נקפוץ, נישאר באוויר; אם נקרא טקסט, האותיות יתבלבלו, ואם נביט בשעון, הוא לא יזוז כהלכה.

לפיכך, דקארט טועה בטיעונו - ישנם סימנים **מובהקים** שמבחינים בין חלום לערות. דקארט ניסה לשלול ולערער את אמינות החושים, ואת תחושת הוודאות הפנימית, אך למעשה מושג 'החלום הצלול' סותר את טענתו. בחלומי, היה לי חשד שמדובר בחלום. לפיכך, התחושה הפנימית שלי לא הטעתה אותי באופן מוחלט. בכך, היא לא הייתה **וודאית**. כלומר, לא הייתי בטוח באופן **וודאי** שהנני ער, שכן היה לי **חשד** שאולי אני חולם.

לא שקלתי או חשבתי בעזרת השכל האם זה הגיוני או לא, כי לא יכולתי לעשות זאת בחלום - אבל **הרגשתי** שעליי לבצע בדיקת מציאות. וזה נכון לגבי כל "בדיקות המציאות" - הן לעולם לא יוכלו לנבוע מהשכל, אלא

²¹ דקארט, הגיונות על הפילוסופיה הראשונית, 45.

²² באומהקר, ספר התודעות המשולבות, 162.

אך ורק מתחושת חשד פנימית. שיטת 'בדיקות המציאות' לא יכולה לעולם לנבוע מן השכל, שכן חשיבה בחלום תתאפשר רק כאשר החולם **מודע** להיותו חולם. בדיקות המציאות תנבע בהכרח מתחושה פנימית.

דקארט לא חושב שלחלום יש מעמד אפיסטמולוגי למעט היותו חוויית שקר, ולפיכך, השכל הוא הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה. אך כפי שניסיתי להציע בפרק הראשון, החלום הוא בעל מעמד אפיסטמולוגי הרבה יותר משמעותי משייחס לו דקארט.

אם נניח את הנאמר לעיל, אזי **כאשר אנו חולמים** השכל הוא לא בהכרח הכשירות הנכונה להכרת האמת. לא ניתן לשלול ולערער לחלוטין את מה שהוא מכנה 'תחושת הוודאות הפנימית', שכן האפשרות לדעת האם אנו חולמים או ערים, קיימת. לכן, בעצם, כל טיעון החושים, המהווה בסיס לשלילת אמינות החושים וקביעת מעמדו של השכל ככשירות הנכונה להכרת האמת, איננו תקף לגבי החלום עצמו, ולגביו **בלבד**.

לגבי הערות הוא עודנו תקף, שכן ניתן להוכיחו באמצעות דוגמאות אחרות - מצבים נוספים בהם חושינו מטעים אותנו, כגון אשליות אופטיות. אך כאשר מדובר בחלום, אנו רואים כי השכל איננו הכשירות ההכרתית היחידה, או הנכונה בהכרח, להכרת האמת.

האם ישנה כשירות אחרת להכרת האמת בחלום, שאיננה השכל החושב, הלוגי, הרפלקטיבי? האם ישנה כשירות חלופית בחלום?

בפרק הבא, אנסה להוכיח **שהדמיון** הוא הכשירות ההכרתית החלופית למחשבה בחלום.

פרק 3 - הדמיון ככשירות הכרתית לחשיבה והכרה

בחלום

בפרק זה, ארצה לבחון ולהשוות בין מושג **הדמיון** ב'הלואסינציות', לבין פעולתו בחווית ה'חלום'. אנסה לטעון ולהעלות אפשרות, שהחלום הוא סיטואציה של 'אי גירוי חושי', בה חושינו לא מקבלים מידע אותו הם יכולים לעבד, וכי התבונה משתמשת בדמיון כדי למלא את הצורך של החושים במידע שיוכלו לעבד. מתוך כך, אנסה להגיע למסקנות לגבי 'טיעון החלום' ולגבי אופי החשיבה המטפיזית לפי דקארט. אחקור את מעמדו ההכרתי של הדמיון ביחס לחלום, ואבחן את אפשרות החשיבה בחלום באמצעות הדמיון. כיצד הדמיון מתמקם ב"טיעון החלום" של דקארט, ומהן השלכותיו על הטיעון. אנסה לברר מהי משמעות הדמיון בחלום מבחינה אפיסטמית.

הלואסינציות מהסוג שב'טיעון השגעון'

כחלק מ"טיעון החושים" מעלה דקארט טיעון הנקרא "טיעון השגעון". בטיעון זה הוא למעשה מסתייג מהמתודה הרדיקלית שלו, וטוען כי אם היה מטיל ספק בכך שגופו שייך לו, לדוגמה, היה נחשב למשוגע. בטיעון או הסתייגות זו, דקארט מבדיל עצמו מן ה"משוגעים", אשר חווים הלואסינציות והזיות שונות. כפי שפירטתי בפרק הראשון (**ראו עמוד 9**), דקארט מתייחס להלואסינציות הנובעות ממצב נפשי לקוי - השגעון.

כעת ארצה להציג סוג אחר של הלואסינציות - הלואסינציות הנגרמות ממצב הנקרא 'אי גירוי חושי', מצב בו נמנעים מחושינו גירוי ומידע חושי. אעסוק בסוג זה של הלואסינציות, ולא בהלואסינציות הנובעות מליקוי נפשי, מאותה סיבה שדקארט בחר להימנע מעיסוק בהלואסינציות כאלו: השגעון הוא קיצוני, ומאפיין מצב של מחלה. זוהי לא תופעה יומיומית או 'רגילה', ולכן העיסוק בה לא בהכרח רלוונטי לתורת ההכרה באופן רחב. לעומת זאת הלואסינציות מהסוג השני, הנובעות מ'אי גירוי חושי', יכולות לקרות לכל אדם, גם לבריאים בנפשם - כפי שעולה במחקרים מודרניים.

אבדוק מהו מעמד **הדמיון** בהן, אל מול מעמדו של **הדמיון** בחלום. לאחר מכן, אבצע השוואה בין שתי החוויות - ההלואסינציות והחלום, ואנסה להסיק מכך מסקנות.

דקארט לא מייחס באופן חד משמעני וישיר את פעולת הדמיון לשגעון. אך הוא מייחס את הדמיון לחלום, כפי שביקשתי להראות בפרק הראשון (ראו עמוד 12), אך גם, באופן עקיף, לשגעון. בטיעון החלום, הוא מניח כי הדמיון הוא מה שיוצר את כל מה שאנו רואים וחווים בחוויה זו, ובכך משתמע מדבריו כי הדמיון הפועל בחלום פועל גם על המשוגעים, אותם הזכיר לפני כן. הדמיון הוא שמביא אותם לקבל מחושיהם מידע שגוי, ולחשוב דברים שגויים על המציאות. כפי שהמשוגע מדמיין שהוא מלך, כך גם האדם הנורמטיבי יכול לחלום שהוא מלך. שניהם, במקרים אלו, מדמיינים. לכן, אני רואה מקום לחקור את הדמיון בהקשר של הלوسیנציות ובהקשר של חלום.

הלوسیנציות הנובעות מ'אי גירוי חושי'

המוח שלנו מעבד מידע ללא הפסקה. חמשת החושים מספקים למוח מידע כל הזמן, מהאור שנראה לעינינו ועד הטעם שחשות בלוטות הטעם שלנו. כאשר אנו ערים, המוח לעולם לא נמצא במחסור - תמיד יהיה לו מידע לעבד. אך מה קורה כאשר אין גירוי חושי לספק מידע למוחנו? מה קורה כאשר אנחנו ישנים, לדוגמה? מכיוון שפעולת המוח היא תמידית, כאשר אין לו מידע לעבד - המוח מייצר את המידע הזה, כדי לספק את הצורך שלו לעבד מידע באופן בלתי-פוסק.

מחקרים רבים טוענים כי כאשר נמנע מאדם גירוי חושי, הוא יתחיל להזות. זוהי דרכו של המוח לספק את הצורך לעיבוד מידע. מחקר שנערך בלונדון בשנת 2015, ועסק בתופעות דמויות-פסיכוזא (כגון הלوسیנציות) במצב של אי-גירוי חושי, בדק מה יקרה לאנשים בריאים, שלא חווים חוויות פסיכוטיות, שיוכנסו לחדר חשוך ודומם לחלוטין - כלומר, ללא שום גירוי חושי אותו המוח יכול לעבד. כותבי המאמר, בסקירתם, מציינים כי:

“Prolonged periods of deprivation were found to produce a range of quasi-psychotic²³ phenomena in many, if not all, participants.”²⁴

²³ דמויי-פסיכוזא

²⁴ Christina Daniel and Oliver J. Mason, “Predicting Psychotic-like Experiences during Sensory Deprivation”, *Research Department of Clinical, Educational, and Health Psychology, University College of London*, (2015), p 1

כלומר, כאשר נחקרים שהו זמן ממושך בחדר המונע מהם גירוי חושי, רובם המוחלט חווה חוויות דמויות-פסיכוזא, כגון הזיות. כדי ליצור מצב בו האדם נמצא במצב של אי-גירוי חושי, השתמשו החוקרים בחדר - חדרים חשוכים ואטומים לחלוטין, ש"בולעים" כל צליל הנשמע אפילו בתוכם. anechoic chamber הנקרא אדם הנמצא בחדר כזה, כמעט ולא מקבל שום מידע על ידי חושיו.

החלום אל מול ההלוסינציה, כמצבים של 'אי גירוי חושי'.

האם ישנם עוד מצבים בהם האדם איננו קולט שום מידע מחושיו? התשובה היא כן- ובאופן יומיומי. כשאנו ישנים, חושינו ממשיכים לפעול; אם יצעקו באוזנינו נתעורר, ואם יאירו חזק על עינינו נפקח אותן - החושים עדיין פעילים. אך הם אינם קולטים מידע באופן אקטיבי - וההוכחה הפשוטה היא שכאשר אנו ישנים, איננו רואים את מה שמתרחש מולנו, או שומעים את שמתרחש לדיננו. אנחנו עושים משהו אחר - אנו חולמים.

המוח שלנו, בלא גירוי חושי, נאלץ - כמו באותו חדר אטום - לייצר לעצמו מידע לעבד. ואותו מידע שמוחנו מייצר כשאנו ישנים - הוא החלום. באנציקלופדיית החלומות של גיימס ר. לואיס, הוא כותב על מעורפלות ההבחנה בין הלוסינציות לחלום:

"There is no clear boundary between dreams and hallucinations. Dreams are [...] creations of the mind that do not depend upon immediate sensory input for their existence."²⁵

כלומר, הלוסינציות, כמו החלום, לא נזקקות למידע חושי (מיידני) חיצוני כדי להתקיים. החלום הוא, לצורך העניין, אותו חדר אטום ("anechoic chamber"), שהמוח ממלא בעזרת הדמיון על מנת לפצות על הפער שבין הצורך בעיבוד של גירוי חושי לבין היעדרותו של גירוי כזה. כלומר, כפי שהשכל מייצר "הלוסינציות" כדי ליצור גירוי חושי בערות, הוא יוצר "חלומות" כדי ליצור גירוי חושי במהלך השינה. ואם לדברי דקארט החלום

²⁵ James, R. Lewis. **The Dream Encyclopedia**. USA, Detroit: Visible ink press, p 106

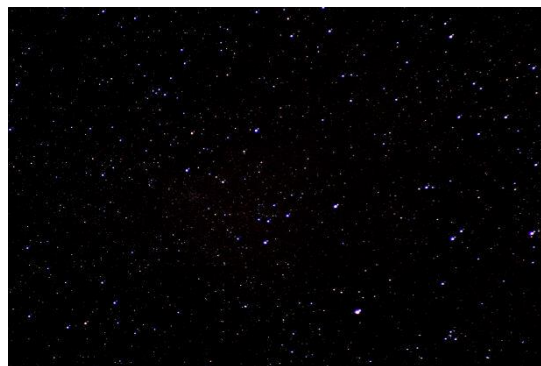
הוא תוצר של הדמיון, הרי שהלוסינציות גם הן דמיוניות. אי לכך, ההבחנה ביניהם מעורפלת, ולמעשה ההבדל ההכרחי היחיד ביניהם הוא שהחלום מתרחש בשינה וההלוסינציות מתרחשות בזמן ערות.

הטענה שאני מבקש להציע, שתהליך היצירה של הלוסינציות דומה לתהליך היווצרות החלום, נתמכת גם בשל התופעה הנקראת, לעתים, **The Lucid Void** - הריק הצלול.

אף על פי שמספר המחקרים הנוגעים בתופעה מועט, כנראה משום שהתופעה עודנה נחשבת "חדשה" מבחינת גילוייה והימצאותה בשיח על חקר החלומות, עדויות רבות נכתבו ונאספו עליה בשנים האחרונות עליה. מושג זה בא לתאר את התופעה בה אדם הנמצא בחלום צלול פתאום "יוצא" או "משוגר", שלא ברצונו, מסיפור החלום, עובר דה-מטריאליזציה ומגיע למעין ריק; מקום שחור לחלוטין, כאשר מדי פעם ניתן לראות בו צורות גאומטריות מרחפות, מיני דברים אופטיים משונים כגון "שלג הטלויזיה" (הנקרא גם שלג קוסמי), ודברים הדומים לאשליות אופטיות - אך בעיקר ריק, שחור וריק כמעט לחלוטין מתוכן ומגירווי חושי. שמות רבים ניתנו לתופעה - 'הריק הצלול', 'המצב האפור', ואפילו 'המטריקס' - וכולם מהווים כינויים שונים לאותה תופעה.

Cosmic Snow, Ryan Hurd 2004

הריק

במאמרה של פריבה בוגזרן, היא משווה בין "הריק הצלול" לבין יצירות אומנות המנסות לתארו. בתוך כך, היא קוראת לאותו ריק "Hyperspace lucidity" ("צלילות על-מרחבית"), ומגדירה אותו באופן הבא:

"[...]hyperspace lucidity, which deals mostly with nonrepresentational, multidimensional and subtle energies[...] Particular images are reported in nonrepresentational experiences in lucid dreams, including abstract imagery, mathematical equations, concentric circles, light dots, light phenomena, and oscillating lines, followed by a sense of 'awe' and 'spiritual opening'."²⁶

כלומר, אותה תופעת ריק מאופיינת בהימצאות החולם בחלל ריק, כאשר הוא צופה, בלשונה של בוגזרן, באנרגיות המקבלות ביטויים אבסטרקטיים של צורות גיאומטריות, נקודות אור, קווים מתנדנדים ואפילו משוואות מתמטיות. בנוסף, היא מציינת כי 'הריק הצלולי' מתרחש רק כאשר ישנה מודעות - כלומר, בחלום צלול. אתן חשיבות להבחנה זו בהמשך.

החלום אל מול ההלוסינציות; דמיון בשינה אל מול דמיון בַּעֲרוֹת

אם מניחים את אותה השוואה שביקשתי לבצע בין תהליך היווצרות החלום לבין תהליך היווצרות ההלוסינציות בחדר האטום, ניתן להשוות את אותו חדר אטום לריק הצלול. החדר האטום מהווה בסיס ויסודות להלוסינציות - בדיוק כפי שאותו ריק מהווה בסיס ויסודות לחלומותינו. קרי, חלומותינו הם אותו ריק, שהמוח ממלאו במידע דמיוני (תפאורת החלום וסיפורו, אובייקטים, דמויות ונופים), על מנת ליצור גירוי (כביכול) חושי שיוכל לעבד. וישנם רבים המדווחים כי ביקרו וחוו את אותו בסיס ('הריק הצלולי'), לפני או ללא שהמוח ממלא אותו במידע חושי עשיר כפי שעושה בשאר החלומות, ורואים בו מראות אבסטרקטיים בלבד.

עצם החוויה הזו, ה"ביקור" באותו בסיס, באותו 'אבטיפוס' המהווה את יסודות החלומות, מחזקת את הטענה שאני מבקש להציע, לפיה החלום הוא חוויה דמיונית הנוצרת מתוך צורך של המוח לעבד מידע.

²⁶ Fariba Bogzaran. "Lucid Art and Hyperspace Lucidity", *Dreaming* 13, Issue 1. (2003), p 2. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1022186217703>

לאור הנאמר לעיל, יש לעמוד על שני הבדלים מהותיים שקיימים בין הלوسیנציות לבין חלומות :

הבדל ראשון : מודעות

אותן הלوسیנציות המוזכרות במאמרם של דניאל ומייסון, הן הלوسیנציות של אנשים בריאים בנפשם (ללא עבר פסיכוטרי), המתרחשות בחדר אטום כחלק ממחקר. לפיכך, אותם אנשים היו מודעים לכך שהמראות והצלילים אותם הם רואים ושומעים הם הלوسیנציות בלבד. חלומותינו, לעומת זאת, ברובם המכריע הם אינם חלומות צלולים - משום שלרוב, איננו מודעים להיותנו חולמים. חשוב לציין שגם החלומות הצלולים **מתחילים** כחלומות רגילים, ללא מודעות, ובמהלך החלום מגיעה המודעות. הבדל זה מקורו בדיכוטומיה של הכרה אל מול אי-הכרה, מודע אל מול בלתי מודע; או שהאדם מודע לתוצרי הדמיון שלו, או שאיננו.

הבדל שני : אופי הדמיון

הבדל נוסף בין חלומות להלوسیנציות, הוא האופן בהן מתבטא הדמיון. הלوسیנציות מעין אלו (של אדם שאינו לוקה בפסיכוזה) כוללות ראייה של אורות מהבהבים, לעיתים אובייקטים או אפילו דמויות, וצלילים. החוויה יכולה להיות שלילית ומפחידה, או חיובית ונעימה, אך המשותף לה היא שכל אלו הן הלوسیנציות מאוד קונקרטיות.

בניסוי שבוצע בסדרה Horizon בהפקת ה-BBC, הכניסו משתתפים לחדר אטום מאותו סוג שהיה במחקרם של דניאל ומייסון, וצילמו אותם ואת תגובותיהם כשהחלו להזות.²⁷ המשתתפים תיארו שהם רואים בעיקר אורות, צורות גיאומטריות, ומדי פעם גם חיות, מכוניות ואובייקטים נוספים. אך כל אלה הם מראות קונקרטיים - אובייקטים ספציפיים, חסרי הגיון, מטרה, או עלילה.

החלום, לעומת זאת, הוא תופעה דמיונית יותר רחבה ומפותחת. בחלומנו אנו מסיירים בעולמות שלמים, מדברים עם דמויות בעלות אופי, וחווים סיפורים ועלילות. אין עוררין שהדמיון הוויזואלי בחלום הוא מפותח ושלוח-רסן יותר מאשר בערות. אין זה משנה אם מדובר בדמיון של הלوسیנציה או דמיון בו אדם מנסה באופן מכוון לדמיין דבר-מה, מה שמכונה 'לחלום בהקיץ'; הדמיון בחלום מתעלה על שניהם ברמת הפירוט שלו,

²⁷ BBC World Wide, Horizon, "The volunteers begin to hallucinate", YouTube.com.
<https://www.youtube.com/watch?v=0nnekxGE0nM&t=47s>

בעומקו, ברבדיו, ובדומיננטיות שלו. הווה אומר, הדמיון בחלום הוא פחות מוגבל. הוא יוצר תפאורות, נופים וסיפורים שלמים, בעוד הדמיון בערות הוא מוגבל, אבסטרקטי וקונקרטי. מה גם שהלוסינציות הנובעות מ'אי גירוי חושי' לרוב "יוצרות" מראות וצלילים בתוך חלל קיים ונתון, בעל גבולות מרחביים אמיתיים (קירות, לדגמה), בעוד לחלום מרחבים משלו.

במקביל, המודעות בחלום מוגבלת, התבונה והחשיבה אינן צלולות ומפוכחות; בעוד המודעות לדמיונו בערות (הלוסינטיבי או מכוון - כלומר, כאשר אדם מדמיין דבר-מה בכוונה או הוזה בהקיץ), היא מלאה - אנו מודעים שאנו מדמיינים, אנו מודעים (במקרה החדר האטום) שאנו הוזים.

אם כן, ישנם שני קריטריונים המבדילים בין דמיון בערות ובהלוסינציות לבין דמיון בחלום. שני קריטריונים אלו הם מנוגדים ומוצלבים. על מנת לנסות לבאר זאת אשתמש בטבלה:

המודעות	אופי הדמיון	
מודעות מלאה, או קרובה למלאה.	מוגבל, אבסטרקטי, קונקרטי ומצומצם.	דמיון מתוך ערות (הלוסינטיבי ומכוון)
איך מודעות כמעט, מודעות מוגבלת מאוד.	רחב, בעל רבדים, עמוק, יוצר תפאורות, נופים וסיפורים.	דמיון מתוך שינה (חלום)

מסקנה מהטבלה:

ניתן לראות שכלל שהמודעות גבוהה, 'צלולה' ומדויקת יותר, כך פעילות הדמיון יותר מוגבלת, פחות חופשית ומפורטת; וככל שהמודעות לפעולת הדמיון נמוכה וקלושה יותר, כך הדמיון עצמו יותר חופשי, רחב ובעל רבדים. היינו, **המודעות והדמיון הם ניגודיים זה לזה**. בשגשוג הדמיון, תדוכא המודעות; ובהתבהרות המודעות, ידהה הדמיון.

ניגודיות זו עשויה להסביר במידת מה את סיבת ההיווצרות של חווית ה"ריק הצלול":

מדוע יש כאלה ה"מבקרים" באותו בסיס של החלום - באותו 'ריק צלול'? מדוע אינם חולמים חלום רגיל? לחוויות ה"ריק הצלול" יש מאפיין נוסף - הן כולן **צלולות**; כלומר, כל הדיווחים על תופעה זו, מציינים גם כי החולם היה **מודע** לכך שהוא חולם - לא לשווא נקראת לעתים קרובות החוויה "הריק הצלול". המאפיין הזה יכול לנמק, במידת מה, כיצד ייתכן שהאנשים שחוו את התופעה, אכן ביקרו ב"בסיס" החלום מבלי שהמוח מילא אותו במידע דמיוני עשיר.

עצם מודעות החולם למצב - **ההכרה** שלו שמדובר בחלום ולא בערות, מגבילה את פעולת הדמיון שמבצע השכל. דבר זה מקשה על חלום להתקיים כהלכו וליצור מידע דמיוני. ייתכן כי תופעה זו שונה מה"חלום הצלול" הרגיל, בו הדמיון איננו מוגבל והמודעות היא מלאה, אך ורק בסדר התרחשות האירועים: החלום הצלול החל כחלום רגיל, ובשלב מסוים החולם "השיג" מודעות להיותו חולם. לכן זהו חלום מפורט, מלא באינפורמציה דמיונית - בגלל שהוא החל כחלום רגיל, **ללא** מודעות, מה שאפשר לשכל לבצע את פעולת הדמיון כהלכה, בלא הפרעת המודעות.

ה"ריק הצלול", לעומתו, הוא תופעה שמלכתחילה היה בה החולם "צלול" ומודע - היא מתרחשת, לפי הדיווחים, אך רק מתוך חלום צלול. לכן, המודעות של החולם להיותו חולם קיימת לפני היווצרות הריק, מה שמקשה על התודעה לבצע את תהליך השמת הדמיון, ומותיר את החלום כריק אבסטרקטי וראנדומלי.

'האור הטבעי', חשיבה מטפיזית ותבונה קרטזיאנית

לאחר שטענתי שהמודעות והדמיון הם ניגודיים, יש להסתכל שוב בהגותו של דקארט. כפי שטענתי בדיון לגבי "החלק השני- התודעה לא מסוגלת לברוא דבר מפרי דמיונה" (**ראו עמוד 17**), דקארט טוען, בהיותו רציונליסט רדיקלי, שה-'אור הטבעי', הדרך הנכונה והמדויקת ביותר לרלפקסיה, חשיבה מטפיזית ותפישת אידאות, מצויים כולם בכושר **השכלי** - התבונה. רק באמצעות שימוש בלעדי בשכל, יכול האדם לתפוש אידאות, לחשוב באופן טהור וללא טעויות. דקארט אומר זאת אך ורק לגבי הערות - הוא לא שוקל בדעתו שחשיבה מטפיזית, תפישת אידאות יכולה להתאפשר כשאנו ישנים.

בחלום, כפי שראינו, התבונה איננה כושר ההכרה העיקרי; למעשה, היא זניחה. לטענתי, הדמיון הוא הכושר ההכרתי הדומיננטי, הוא מה שנמצא בתודעתנו באופן טבעי; חלומות צלולים אינם 'טבעיים' במובן זה - כאשר אדם נהיה מודע לחלומו, הוא משנה באופן דרסטי את כל מהלך החלום. החלום לא נועד להיות מקום של מודעות וצלילות - כפי שכל החיות חולמות ואינן מודעות לכך. אבל האדם, בהיותו החיה התבונית היחידה (לידיעתנו), יש באפשרותו להכניס את התבונה הייחודית לו גם בחלום.²⁸ ובהשתלטות התבונה על החוויה, שכלו של האדם הוא זה ש"מוביל" את אותה תופעה - החלום - שנועדה להיות מובלת על ידי דמיון פרוץ - מבלי רפלקסיה, מבלי מודעות.

יתר על כן, גם בחלומות צלולים התודעה איננה מפוכחת כפי שהיא בערות, אלא חלקית ומעורפלת. גם אם אני חולם חלום צלול, אני יודע שאני חולם, אך יהיה לי קשה להיזכר באירועי היום הקודם, בתאריך, או לבצע חשיבה מורכבת - בוודאי שלא מטפיזית ופילוסופית. זה רק מבסס את הטענה אותה אני מבקש לטעון, לפיה הדמיון הוא הכשירות ההכרתית העיקרית בחלום.

השימוש הנפסד' ברצון

מן הנאמר לעיל עולה קושי - האם עלינו להניח שרק בגלל שהדמיון הוא הדומיננטי יותר בחלום אזי הוא הכשירות ההכרתית הנכונה בהכרח? הרי בחיינו הערים, אין עוררין שהחושים הם הדומיננטים, וברוב המידע שאנו קולטים באמצעותם אנחנו לא מטילים ספק. ועדיין, לפי דקארט, הם אינם הכשירות ההכרתית הנכונה, אלא השכל. כאשר אנו ערים, החושים יכולים להטעות אותנו. אך השכל, אם נעשה בו שימוש בלעדי, לעולם לא יטעה אותנו:

"כי על ידי השכל בלבד איני מחייב ואיני שולל שום דבר, אלא רק משיג את האידאות של הדברים שאני יכול לחייב או לשלול. והנה, אם נתבונן בו באופן מדויק כזה, נוכל לומר שלעולם אין בו שום טעות..."²⁹

אם כן, כיצד אנו טועים בכל זאת? לפי דקארט, הטעויות נעוצות במה שמכונה על ידי צאודרר 'שימוש נפסד של הרצון':

"האידאה לבדה, גם כשהיא מבולבלת ומעורפלת, אין בה עצמה כדי לכונן מצב אפיסטמי של טעות. כל עוד אין

²⁸ הכוונה כאן ב"תבונה" היא למודעות הכוללת רפלקסיה, חשיבה בדיעבד ויכולת לנתח את המציאות. החיות, גם האינטליגנטיות שבהן, המסוגלות לתקשר ביניהן ולהסיק מסקנות מטעויות עבר על מנת לשרוד, אינן מודעות לתהליך אינטלקטואלי זה שהן מבצעות. ולכן, זוהי כוונתי כשאני אומר שהאדם הוא החיה התבונית היחידה.

²⁹ נעמן צאודרר, בדידותו של פילוסוף, 32

אנו מתחייבים לאמיתותה או לשקריותה של האידאה באקט רצוני של שיפוט- אנו מובטחים מפני טעות.³⁰ כלומר, כאשר אנו **בוחרים**, מרצוננו החופשי לחרוץ משפט או לקבוע קביעה כלשהי, אנחנו למעשה לא מבצעים שימוש בלעדי בשכל - ורק כך מתאפשרת הטעות. ללא אותו אקט **רצוני** של שיפוט, הנובע מהחירות שניתנת לנו על ידי תבונתנו, אין אנו יכולים לטעות. אנחנו בוחרים להאמין כמעט באופן תמידי לחושינו, בהיותם כה דומיננטיים - אנחנו מאמינים למה שאנו רואים ושומעים. מעטות הפעמים בהן אנו מטילים ספק במה שאנו רואים אל מול עינינו. אך בחלום, אלמנט הרצון לא קיים. כאשר אני חולם, ואינני מודע לכך, אני לא יכול לחרוץ משפט או קביעה מרצוני. לפיכך - בחלום, אינני יכול לטעות.

אילו לא היה לי חופש רצון בחיי הערים, לא הייתי יכול לטעות. בדיוק כפי שהדטרמיניסטים טוענים שלאדם אין בחירה חופשית, ולפיכך לא יכול לטעות - כך אני טוען לגבי החלום. בחלום, אין לי רצון חופשי, בשל היותי בלתי-מודע, ולכן גם אינני יכול לטעות בחלומותיי. כעת, אם אינני יכול לטעות בחלום, ואינני יכול להסתמך על שכלי, הרי שהכשירות הדומיננטית ביותר, היא הנכונה, מכיוון שאיני יכול לטעות לגביה - והיא הדמיון.

אם כן, בחלומותינו אנו תופשים אידאות באמצעות הדמיון - מה שמתאפשר בשל חוסר המודעות. הדמיון הוא ה'אור הטבעי', רק דרכו אנו מסוגלים לחוות את החלום - בלעדיו, היינו שוהים באופן תמידי באותו ריק, אותו חלל ריק ועקר. הדמיון הוא זה שדרכו אנו תופשים את האידאות בחלום, שדרכו אנו חווים את החלום כהלכתו, ולמעשה **חושבים ומכירים**. לא מדובר בחשיבה או הכרה המוכרות לנו, חשיבת האדם הער, תהיה זו לוגית או רגשית; מדובר במחשבה מסוג אחר לחלוטין - מחשבה באמצעות דמיון. זו הדרך בה התודעה שלנו בוחרת לפעול בשנתנו, לתפוש, להכיר ולהכיל אידאות.

ואכן, כך נראה, כי חלומותינו מחזיקים הרבה יותר ממה שייחס להם דקארט; הם, באופן תאורטי, מהווים דרך חשיבה ותפישת אידאות שונה לחלוטין מהמוכר לנו, חלל אבסורדי לחשיבה מטפיזית; יש בהם הרבה יותר מן הנראה לעין.

***

³⁰ נעמן צאודרר, בדידותו של פילוסוף, 32

סיכום ומסקנות

מטרתי הראשונית הייתה לחקור את **טיעון החלום**, ולהציב מולו את המושג המודרני של **חלום צלול**. תחילה, ביקשתי לנסות ולהראות שהחלום איננו תופעה שקרית כפי שדקארט מתייחס אליו. לשם כך, דנתי בטיעון וניתחתי אותו. לאחר מכן, העליתי רעיונות ואפשרויות אונטולוגיים, כגון "חלום ומציאות כהפכים" ו"חלום בתוך חלום". העלאת הרעיונות והאפשרויות הללו הובילה אותי למסקנה שהחלום איננו תופעה שקרית בלבד, ושהוא בעל השלכות ומשמעויות על המציאות וההוויה. בעקבות מסקנה זו העליתי סברה שיש מקום לחקור את החלום גם באופן **אפיסטמולוגי**, ולבדוק את ממד ההכרה בו. שכן, אם יש לו משמעויות אונטולוגיות - משמעויות הקשורות להוויה ולקיום, הרי שמן הסתם יש לו גם משמעויות הכרתיות.

במהלך ניתוח הטיעון, שמתי לב למעין 'קפיצה' שדקארט מבצע, מבלי לעמוד עליה ולנסות להוכיחה כטענה; דקארט התייחס, באופן אפילו אוטומטי, לחלום כאירוע אותו הדמיון יוצר. ניסיתי להראות כי משתמע מדבריו של דקארט שהמשוגעים אף הם **מדמיינים** כאשר הם הוזים. כל אזכורי הדמיון בהקשר החלום, הביאו אותי לנסות ולברר מהי המשמעות של ההנחה הזו של דקארט, ולנסות לבדוק את טיבה. בשל כך, החלטתי לחקור את הקשר בין הדמיון לחלום.

בפרק השני - שמתי את **החלום הצלול**, במובן המודרני שלו, אל מול 'טיעון החלום'. במהלך ההשוואה, ראיתי כי למעשה יש דרך להבדיל בין חלום לערות. הגעתי למסקנה לפיה, בעיניי, דקארט שוגה כשהוא טוען שאין דרך להבדיל בין חלום וערות כאשר אנו חולמים. **החלום הצלול**, והשיטה הנקראת "בדיקות מציאות" סייעו לי לבסס את מסקנה זו שניסיתי להציע. וכשהבנתי שדקארט, בעיניי, שוגה בעניין זה, פניתי לברר מהן ההשלכות של שגיאה זו.

באמצעות **טיעון החושים וטיעון החלום**, דקארט מנסה להוכיח שהשכל הוא הכשירות ההכרתית הנכונה ביותר לחשיבה. אם נשתמש שימוש בלעדי בשכל, לעולם לא נטעה. אמנם שגיאתו של דקארט בטיעון החלום לא סותרת את המסקנה הסופית שלו (ששימוש טהור בשכל הוא הכשירות הנכונה לחשיבה), אך ניסיתי להעלות טענה לפיה השכל איננו הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה **בחלום**. כלומר, טענתו של דקארט נותרת במקומה - השכל הוא הכשירות הנכונה לחשיבה **בערות**. דקארט

מעולם לא עסק בשאלת החשיבה בחלום, שכן החשיב אותו לתופעה שקרית מלכתחילה, ולכן שאלה זו לא הייתה רלוונטית בעיניו. אולם, כפי שהצעת, החלום איננו תופעה שקרית גרידא, ולכן השאלה אודות בחשיבה **בחלום**, ומהי הכשירות הנכונה לביצועה, כן הייתה רלוונטית בעיניי.

לאחר שהעליתי את הטענה לפיה השכל איננו הכשירות ההכרתית הנכונה בחלום, פניתי לחפש כשירות הכרתית אחרת ונכונה לחשיבה בחלום. וכך, בפרק השלישי, ניסיתי לברר מהי הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה בחלום. במהלך ההגיון הראשון, יש עיסוק רב ב**דמיון** - ראשית, ההנחה של דקארט שהדמיון הוא זה שיוצר את החלום; ושנית, ההבחנה (שמסביר קוטינגהם), בין תפישה שכלית של **הבנה**, לבין תפישה ויזואלית של **הדמיון**. רציתי לבחון את האפשרות שה**דמיון** הוא הכשירות ההכרתית הנכונה לחשיבה בחלום. בתחילת הפרק השלישי, הראיתי כיצד משתמע מדבריו של דקארט שהדמיון פועל בשיגעון, בדיוק כפי שהוא פועל בחלום. לכן, פניתי לחקור את הדמיון שבהלוסינציות (הזיות), לבין הדמיון שבחלום.

בעקבות דקארט, לא רציתי לעסוק במקרה ה"משוגעים" - לא רציתי לעסוק בליקוי נפשי, שכן מדובר בתופעה קיצונית בעלת מאפיינים של מחלה. כפי שביצע דקארט, ביקשתי לחפש אחר חוויה נוספת, שאפשר שתקרה לכל אדם, גם לבריאים בנפשם. וכך, הגעתי ל'הלוסינציות הנובעות מאי גירוי חושי' - מעין מצב בו כל אדם יחווה הלוסינציה כזו או אחרת. פניתי למחקרים מודרניים שביצעו ניסויים בהם הוכנסו אנשים לחדרים אטומים, מבודדים מכל גירוי חושי כמעט. במחקרים אלה, התוצאות תמיד היו זהות - לאחר זמן מסוים, הנבדקים החלו להזות. לפי המאמר, במצב זה, החושים לא מקבלים מידע, ולכן התודעה מחפשת למלא את הצורך של המוח לעבד מידע. כדי למלא צורך זה, ניסיתי לטעון שהתודעה למעשה משתמשת ב**דמיון**, ויוצרת מידע דמיוני שהמוח יוכל לעבד - ומידע זה הוא, למעשה, ההלוסינציות.

בשלב זה העליתי טענה שהדמיון פועל גם בהלוסינציות המתרחשות כשאנו ערים וגם בחלום, וכי החלום נוצר מאותה סיבה שנוצרות אותן הלוסינציות - מצב של 'אי גירוי חושי'. פירטתי כיצד, לדעתי, בשינה חושינו מנועים ממידע, והתודעה מנסה לספק את הצורך של המוח לעבד מידע. לשם כך, היא יוצרת רצף של חלקי מידע חושי, כגון תמונות, קולות, ואפילו ריחות וטעמים, ורצף זה הוא למעשה ה**חלום**. את טענתי זו ניסיתי אף לחזק ולבסס בעזרת מצב הנקרא "ריק צלול" - אותו השוויתי לחדר האטום בו השתמשו החוקרים כדי ליצור הלוסינציות.

כך, למעשה, ניסיתי לטעון שהחלום וההלוסינציות הללו, נובעים שניהם ממצב של 'אי גירוי חושי'. ואם כך הדבר, יש מקום להשוות ולהבחין ביניהם. במהלך ההשוואה ביניהם, שמתני לב לשני הבדלים: הראשון הוא המודעות. בחלום, אינני מודע להיותי חולם. גם בחלום צלול, אני **קודם כל** לא מודע, ורק בשלב מסוים מגיע למודעות. ההבדל השני הוא אופי הדמיון. בעוד החלום מפורט, מלא במידע דמיוני עז וכמעט בלתי מוגבל, ההלוסינציות אינן מפורטות או עזות באותה המידה. ניסיתי לטעון ששני ההבדלים הללו, המודעות ואופי הדמיון, קשורים זה בזה באופן מוצלב: כאשר אנו יותר מודעים למצבנו, דמיוננו יותר מוגבל; וכאשר איננו מודעים למצבנו, הדמיון חופשי לפעול באופן מפורט ועז.

בהתאם, הצעתי כי הדמיון הוא קודם כל הכשירות ההכרתית הדומיננטית בחלום. כלומר, השכל, לפחות במובן הקרטזיאני שלו, לא פועל באופן הבהיר והמובחן בו הוא פועל כאשר אנו ערים. בשלב זה, ניסיתי להבין האם ההנחה שהדמיון הוא הכשירות ההכרתית הדומיננטית בחלום, מביאה גם למסקנה שהוא הכשירות הנכונה? בכדי לבחון זאת העליתי טענה לפיה לא ניתן לטעות בחלום. הטעות, בהגותו של דקארט, נעוצה ברצון. הרצון החופשי שלנו לקבוע דבר-מה גובר על השימוש הבלעדי בשכל, ובכך, למעשה, אנו עלולים לטעות - וברוב המוחלט של הפעמים, טועים. לעומת זאת, ניסיתי לטעון שבחלום, בהיותנו בלתי מודעים, איננו יכולים מרצוננו לקבוע דבר מה. ואם כך הדבר, הרי שאיננו יכולים לטעות. ובכך, ניסיתי להראות כיצד, לדעתי, אנו מבצעים שימוש בלעדי **בדמיון** בחלום - שכן, כפי שניסיתי לטעון, השכל איננו מתפקד כהלכה בחלום, ומה שנותר היא הכשירות ההכרתית הדומיננטית - **הדמיון**.

בהמשך לדברים אלו, סיכמתי את הדברים וביקשתי לטעון ש'האור הטבעי' בחלום, המחשבה שלנו ודרך התפישה שלנו, מתבצעים ובאים לידי ביטוי כולם באמצעות הדמיון. בכך, סיימתי את המהלך שניסיתי לבצע.

ביבליוגרפיה

BBC World Wide, Horizon, "The volunteers begin to hallucinate", YouTube.com.
<https://www.youtube.com/watch?v=0nnekxGE0nM&t=47s>

Bogzaran, Fariba. "Lucid Art and Hyperspace Lucidity", *Dreaming* 13, Issue 1. 2003.

Daniel, Christina & J. Mason, Oliver. "Predicting Psychotic-like Experiences during Sensory Deprivation", Research Department of Clinical, Educational, and Health Psychology, University College of London, 2015

Herbert, Giles. A. **Chuang Tzu: Mystic, Moralist, and Social Reformer**, London: Bernard Quaritch, 1989.

John, Cottingham. **A Descartes Dictionary**. USA: Blackwell publishers, 1993.

Lewis, James, R. **The Dream Encyclopedia**. USA, Detroit: Visible ink press, 1995

S. Papachristou, Christina. "Aristotle's Theory of 'Sleep and Dreams' in the light of Modern and Contemporary Experimental Research", *ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY*, ISSN 1211 -0442. (2014), pp 18-19.

אלכסנדרוביץ', דב. "פשר החלומות לפי פרויד וכיום", מתוך **פסיכואנליזה: הלכה ומעשה**, בעריכת דר' יוסי הטב. הוצאת דיונון: אוני תל אביב, 2003.

באומהקר, יוסי. **ספר התודעות המשולבות**. ישראל: אור-עם, 1998.

דקארט, רנה. (תרגום מצרפתית: דורי מנור) **הגיונות על הפילוסופיה הראשונית**. תל אביב: ספרי עליית הגג בע"מ, 2006

וינריב, אליעזר. **מדיקרט ועד יום**, פילוסופיה במאות ה-17 וה-18. (מהדורה שנייה, כרך א). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, K.2011

נעמן צאודרר, נועה. דקארט: **בדידותו של פילוסוף**. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב- הוצאה לאור, 2007